

УДК: 8.82: 01.09

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1(2)-69-76

Элебесова Б.Б.

Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети, ага окутуучу

Элебесова Б.Б.

Кыргызский национальный университет им.Ж.Баласагына, старший преподаватель

Elebesova B.B.

Kyrgyz National University J. Balasagyn, Senior Lecturer

**ТҮРК ПОЭЗИЯСЫНДА АДАМ КОНЦЕПЦИЯСЫНЫН ИЗИЛДЕНИШИ
ИССЛЕДОВАНИЕ КОНЦЕПЦИИ ЧЕЛОВЕК В ТУРЕЦКОЙ ПОЭЗИИ
STUDY OF THE CONCEPT OF MAN IN TURKISH POETRY**

Аннотация: Изилдөөгө алынган бул иште түрк поэзиясында адам концепциясынын изилдениши каралат. Поэзияда берилген ой-пикирлер, түшүнүктөр, ой-толгоолор, ар кыл сезимдер ар бир мезгилде, ар түрдүүчө чагылдырылары колго алынат. Мезгилдин талабына ылайык ошол коомдо жашап жаткан адамдардын ички сезимдери, ар кыл сапаттары, ой-мүдөөлөрү, акындардын көкүрөгүнөн чыккан ыр саптары аркылуу кайра коомго тартуу кылынат жана ырлар аркылуу адамды чечмелөө маселеси каралат. Акындардын коомдогу болуп жаткан көрүнүштөрдү чагылдыруусу талданат. Демек акындар элдин оюн иштеп чыгып кайра элге тартуу кылса, ал эми изилдөө иштери сынчы, изилдөөчүлөргө жүктөлөт. Натыйжада бул илимий макалада түрк поэзиясындагы акындардын ыр саптары конкреттүү изилдөөчүлөр тарабынан изилденгени, ошону менен бирге адам концепциясы туурасында адабиятчы, улуу ойчул, окумуштуулардын ой-пикирлери кенири иликтенет.

Аннотация: В данном исследовании рассматривается концепция человека в турецкой поэзии. Мысли, концепции, размышления и разные чувства, выраженные в поэзии, в разное время фиксируются по-разному. В соответствии с требованиями времени через стихи поэтов в общество доносятся внутренние переживания, разные качества, мысли людей, живущих в этом обществе, и рассматривается вопрос интерпретации человека через стих. И проанализирован анализ поэтами текущих событий в обществе. Это означает, что если поэты развивают идеи людей и возвращают их людям, то исследовательская работа предоставляется критикам и исследователям. В результате в данной научной статье рассматриваются стихи поэтов турецкой поэзии конкретных исследователей, а также взгляды писателей, великих мыслителей и ученых на понятие человека.

Annotation: This study examines the concept of man in Turkish poetry. Thoughts, concepts, reflections and different feelings expressed in poetry are fixed in different ways at different times. In accordance with the requirements of the time, internal experiences, different qualities, thoughts of people living in this society are conveyed to society through the poems of poets, and the question of interpreting a person through poem is considered. And analyzed the poets' analysis of current events in society. This means that if poets develop people's ideas and bring them back to people, then research work is left to critics and researchers. As a result, this scientific article discusses the poems of poets of Turkish poetry by specific researchers, as well as the views of writers, great thinkers and scientists on the concept of man.

Негизги сөздөр: түрк; адам; адам концепциясы; адам таануу; поэзия; ыр; акын; адабият; коом; изилдөө.

Ключевые слова: түрк, человек; концепция человека; исследования человека; поэзия; стих; поэт; литература; общество; исследование

Keywords: Turkish; human; concept of man; human research; poetry; poems; poet; literature; society; investigation.

Түрк поэзиясында адам концепциясынын изилдениши тууралуу системалык изилдөө жолуктура алган жокбуз. Бирок көрүнүктүү акындардын ырларын талдоодо адам концепциясы темасы ачылган жана жеке акындын чыгармаларында адам түшүнүгү изилденип, ырлары талдоого алынып келет.

Адабиятчы Д.Аксан: “Поэзияда адам концепциясы маселесинин эң алгачкы баскычтары бул – акындын акыл күчү, аң-сезиминин күчтүүлүгү, ой жүгүртүүсүнүн кеңдиги менен тереңдиги жана жаратуучулук талантынын масштабдуу экендигинде. Ошондой эле акындын эс акылындагы ойлор, түрдүү пикирлер, сунуштар, сезимтал ойлор, топтомдор, окшоштуруу, салыштыруулар, айырмалоо сыяктуу сезимдер бир өңүттө берилгенде гана поэзиядагы байланыш ишке ашат” деп Т.С.Элиоттун пикирине таянат да: “Акындын мээси бир католог сыяктуу кычкылтек жана күкүрт сыяктуу эки газ бириккен кезде, жаңы бир сульфат кислотасын пайда кылат. Ошол сыяктуу эле акын да түрдүү ойлордон жаңы нерсени таап чыгып, адамдарга тартуу кылат. Ошондой эле акындын сөз байлыгы кеңири болуусу эң зарыл шарттардын бири. Себеби, акындын сөз байлыгы жарды болсо, ырлары бири-биринен айырмаланбай, окшош болуп, кийинки чыккан ырлары кумга синген суудай эле жок болуп кетет” дейт [1, б. 26]. Мисалы, түрк поэзиясында диван ырын окуган окурман ар бир ырдын ар бир сабынан бирден экиден жаңы сөз, жаңы түшүнүк табат. Демек бул, сөз байлыктын кеңдигин жана ошол элдин тилинин бай экендигинен кабар берип турат. Мисалы, Бакинин ырынан эки сап алсак:

“Güzeller mihrībān olmaz demek yanlıştır ey Bakı,

Olur vallahi billahi biraz yalvarı görsünler” - бул эки саптан мисалы “mihrībān” (мээрим) сөзүнүн ордуна “şefkatli” сөзүн деле колдонсо болмок, бирок акын “mihrībān” сөзү менен оюн тереңдетип жана көркөмдөп бергиси келген. Себеби, mihrībān сөзү эзелтеден колдонулуп, көп маанини түшүндүрүп келе жаткан сөз. Бардык эле адамдарга бул сөз колдонула бербейт. Мыктынын мыктысы, татыктуунун татыктуусуна гана айтылат. Ошондой эле “yalvarı görsünler” сөзүнүн ордуна “yalvarı versinler, yalvarsınlar” десе деле болмок. Бирок, бул жерде жаңы жана жөнөкөй сөздөрдү колдонгон” [1, б. 28]. Натыйжада ыр ары терең ары көркөм, таасирдүү чыгып, адамды ырга салып көркөм чагылдырууда акын сөзгө чебер экендигин көрсөтө алган.

Доган Аксан “Ырдын тили жана түрк ырларынын тили” аттуу эмгегинде тээ Юнустан баштап, кийинки Хилмиге чейинки түрк акындарынын ырларына ар тараптуу изилдөө жүргүзүп поэзиянын кара сөздөн айырмасы жана поэзиядагы түбөлүктүү темалар деген проблемаларды иликтеп, аларды конкреттүү мисалдар менен бышыктайт [1, б. 17-272]. Мисалы, поэзияда сезимдин берилиши тууралуу мындайча ой жүгүртөт: “Ырда берилген айрым сөздөр ырдын күчтүүлүгүн же сезимтал назиктикти чагылдырат. Мисалы: morg (морг), otopsi (өлүктү ачуу), kanser (рак оорусу), veba (чумо оорусу), uveyana (өгөй эне), kaupana (кайнене) сыктуу сөздөр ырдагы берилип жаткан окуянын канчалык деңгелде күчтүү жана трагедиялуулукту чагылдырса, ал эми gelin (келин), gelinlik (үйлөнүү тойго кийүүчү келин көйнөгү), düğün (той), ilkbahar (жаз), bayram (майрам) сыяктуу сөздөр, сезимталдуулук, назиктикти билдирип турат” [1, б. 67]. Жогорудагы сөздөрдөн жаралган

ырда, адам баласынын жашоосунун оорлугу, трагедиялуулугу, жан чыдагыс азаптуулугу чагылдырылып, ошол эле убакта, адамдын жашоосунун кызыктуулугу, сонундугу, баалуулугу, жыргалы жогорудагы сөздөр аркылуу бандалат.

Түрк адабиятында Диван поэзиясынын башаты негизинен араб ырларына барып такалгандыктан, ал ислам дини киргенден баштап, алгач араб, андан соң фарс жана чыгыш, батыш ырларынан таасирленет [2, б 8-13]. Негизинен Диван ыр түрлөрүнө чейин эле түрк элинде оозеки ырлар көп ырдалып, айтылып келген. Түрк эли да көптөгөн согуштун азаптозогун башынан өткөрүп келишкендиктен, эл арасынан чыккан таланттуу акындар ошондой учурларды ырга айлантып, ырдап келишкен. Бул оюбузду Махмут Кашкаринин “Дивану лугати түрк” чыгармасындагы бейттер жана төрт саптан турган ырлар тастыктайт [2, б. 8-13]. Мисалы, ошол мезгилде эле, ислам дини киргенге чейин эле; сүйүү ырлары, согуш темасындагы ырлар, санат ырлары, кошок, мергенчилик же аңчылык жөнүндөгү ырлар жаралып адамдын ар кандай социалдык, психологиялык абалын билдирип, атуулдук жана пендечилик сезимдерин чагылдырган ырларды жаратып келген.

Ал эми Орхан Шаик Гөкйай “Диван адабияты кимдики?” аттуу эмгегинде XIII-XIX кк. арасында түрк диван адабиятында адамдын ички ой толгоолорун, адам түшүнүгүн өз ырларында чагылдырып келишкен Фузули, Нави, Баки, Юнус Эмре, Садразам, Назми, Надим, Махмуд Пашалардын ырларын мисалга келтирип, түрк поэзиясында адам таануу маселеси көп кырдуу чагылдыруу үчүн бейт, бент, газел же бештик, алтылык ыр түрлөрү колдонулуп адам жөнүндө ойлор терең жана таасирдүү бергендигин тастыктайт [2, б. 329-342].

Аннемарие Счиммел “Немис көзү менен диван адабияты” аттуу эмгегинде “Мен эски Египет, Израил, Араб жана Иран адабиятына изилдөө жүргүзүүдө материалдарды жеңил эле тапканга жетиштим. Ал эми түрк классик адабиятына тактап айтканда, диван адабиятына келгенде эмнегедир материалдарды табуу кыйынчылыкка турду. Изилдөөлөрдү жүргүзгөндө да көбүнчө “Диван адабияты иран адабиятынын бир бөлүгү” деп таанылганы айтылып жатты. Мисалы, Хафыз жана Омар Хайямды дүйнө тааныйт. Ал эми Баки, Фузулилердин ким болгонун айтууга келгенде мукактанып, ким болгондугун айта алышпайт. Себеби, диван адабияты менен иран адабияты карым-катышта болуп, диван адабиятынан иран адабиятына которулуп берилип турган. Ошондуктан биз түрк, султан императорлуктарын, сарайларын чыгармалардагы сарайлардан билип жатпайбызбы” - деген пикирин билдирген. Демек, диван адабияты иран (фарсы) адабияты менен XIII кылымдан баштап эле тыгыз байланышта болуп келгендиги айкын. Ошондой эле Омар Хайямдын ырларына бир канча кайрылып анын ырлары адам концепциясына тиешелүү болгон түрдүү сезимдерди козгогон мазмундагы саптардан турары туурасында иликтөөлөрдү жүргүзөт. Немис окумуштуусу Аннемарие Счиммел, диван адабиятынын өкүлү, башкача айтканда түрк акыны Фузулинин ырларына мындайча талдоо жүргүзөт:

“Yaktım tenimi vasl günü Şem'tek amma,
Bil kim bu tedarük şeb-i hicranın içündür

деген саптарда жетүү жана ажыроо, күн жана түн ортосунда кооз бир туруктуулук жана карама каршылык бар. Бир суфист көзү менен түшүнүктүү; күн чыккан кезде чырактын жарыгы жоголот. Чыракка муктаждык деле калбайт. Чырактын пайдасы жалгыз гана түндөсү керек экендиги белгилүү. Жануу, күйүү күндүзү да болот. Жогоруда айтып кеткендей акын, бул жануу, күйүүнү түнгө даярдык болгондугун айтып жатат”- дейт изилдөөчү [2, б. 347]. Жогорудагы саптарда адамдын бүтүндөй жашоосу берилген. Себеби, өмүр бою бир нерсеге

жетүү үчүн аракет кылып, күчүн жумшап акыры жеткен соң ден соолугунан ажырап, ал жарыкка муктаждык калбай калган абал түшүндүрүлөт. Жогоруда берилген эки сап аркылуу акын бир адамдын бүтүндөй өмүрүн берип койду. Талдоо жүргүзө турган болсок, адам баласы өмүр боюу улам алдыга кадам таштоо менен алдыга койгон бийик максаттарга кол созо эмгектенип отурат. Эмгектин аркасында канчалык эмгектенсе ошончолук деңгээлдеги акысын алат акыры. Бирок бул ырда адам өмүр боюу эмгектенип, эмгегинин эч бааланбай калгандыгы туурасында айткысы келген.

Жемал Курназ “Диван акыны ким?” аттуу эмгегинде, диван акындары таланттуу жана ар кыл кесипти аркалагандыгын айткан [2, б. 329-359]. Ушул эле ойду Мустафа Исен “Диван акындары кесип жаатында” аттуу эмгегинде конкреттүү мисалдар менен төмөндөгүчө билдирет: 3182 акындардын ичинен 108 и түрдүү кесиптин ээси. Алардын: 1147 (36%) пайызы дин кызматкерлери, 892 (28%) бюрократтар, 117 (3,7%) аскерлер, 117 (3,7%) кол өнөрчү же башка кесиптин ээлери, 182 (5,7%) шейх жана дервиштер, 60 (1,8%) сарай кызматкерлери, 26 (0,8%) дин адамдары болушкан [3, б. 35-41]. Көрсөтүлгөн пайыздар ошол мезгилдеги түрк акындарынын чыгарма жаратууда динге көбүрөөк басым жасагандыктары байкалып, адамды адамдарга таанытуу, адамды тарбиялоо, адамды чечмелөө мезгилдин талабына жараша чыгармаларда чагылдырылып, динге басым коюлган ырлар жаралып турган.

Мехмет Чавушоглу диван поэзиясында орун алган бейт формасындагы ырлардын басымдуулугу Кудайга болгон сүйүүгө арналып, же болбосо кадимки махабат темасында жазылгандыгын белгилейт. Мисалы:

“Bir hilâli lîk pervînün arasına alur,

Necm-i eşkümle görünsem o meh-i tâbâna”. Азыркы түрк тилинде мындайча берилет:

“Gözyaşımın yıldızıyla o parlak ay gibi olan,

Sevgiliye ne zaman görünsem, bir yeni ayı iki ülker yıldızının arasına alır”.

Кыргызча котормосу:

“Көздөрүмдү жылтылдатып, жаркыраган айдай болгон сүйгөнүмө,

Качан гана көрүнбөйүн, жаңы жаңырган айы,

Эки үркөр жылдызын ортосуна алгандай”. Бул саптарда жаңы жаңырган ай менен эки үркөр жылдызы эмнени түшүндүрүп жатат? – деп, бул көрүнүштү акын Челеби мындай түшүндүрөт: “Махабаттан азап чегип, түгөйүнөн ажырап, ыйлап тургандарды көргөн ай сүрөттөлөт. Сүйүү сезими козголгон саптарда, адамдын сүйгөнүнөн ажыроо сезими жөнөкөй гана берилбестен, табияттык кубулуштар менен салыштырылып сүрөттөлүп берилген. Эки сүйүшкөндү үркөр жылдыздарына салыштырса, ортодогу ай ошол сүйүшкөндөрдүн сезимине орток болгон күбө. Ырды жаратууда акын, адамдардын ордуна жаратылыш кубулуштарын коюп, ырды салыштыруу аркылуу жаратат [2, б. 361]. Демек, ырда адамдын өзү болбосо да, ар кандай салыштыруулар аркылуу адамдын ички сезимдери чагылдырылары таасын берилет.

Түрк адабиятчысы Кадир Каплан “Юнус Эмренин ырларында адам жана жаратылыш” аттуу эмгегинде улуу түрк ойчул акыны Юнус Эмренин өмүрү жана чыгармаларын изилдөөгө алып, ырларындагы адам түшүнүгүн тереңдеп ачып бергенге аракет кылган. Улуу акындын ырларына талдоо жүргүзгөн адабиятчы: “Акын чыгармаларында адам темасын диний жактан тактап айтканда суфизм идеясы аркылуу ачып бергенге аракет кылып, адамды таанууда ыймандуулук, ынсаптуулук кубулуштар терең берилген” дейт. Юнус Эмренин ырларынын өзөгүн Кудай, адамдык ынсап тематикалары түзөрү айтылат. “Чыныгы адамды

таануу үчүн бул жалган дүйнөдөгү жаңылта турган ар кандай пендечилик жактарды четке кагып, жалгыз Кудайга ыйман келтирүү керек деген сыяктуу ойлор камтылат. Себеби, Кудай бул түбөлүктүү, ал эми бул дүйнөнүн жалгандыгы жана убактылуулугу айтылат. Акындын ырларында адамды курчап турган жаратылыш аркылуу; мисалы, соолуган өсүмдүктөр аркылуу адамды ыйман жолуна салуу идеясы камтылган” [4, б. 157]. Себеби, адамга Кудай тарабынан берилген Кудайга болгон сүйүү сезими, бул дүйнөдөгү жандыктардан айырмаланып адам баласына гана берилгендиги айтылып, ошол сезимди жок кылып албай, андан ары өнүктүрүп, башкаларды да туура жолго салуу жөндөмдүүлүгү жалгыз адам баласына таандык экендиги айтылат. Демек, адам кылган иши, сүйлөгөн сөзү аркылуу; жаман сөз эмес, жакшы сөздөрү аркылуу өзүн адам катары тааныта алат. Адам демек тегерегиндегилерге зыянын тийгизбей, пайда алып келгенди билүүсү шарт. Албетте, ал пайда сүйүү аркылуу гана, башкача айтканда, Кудайга болгон сүйүү аркылуу гана ишке ашырылары ырлардын мисалында тереңдетилип берилет [4, б. 159]. Ошондой эле акындын ырларында адам баласы Кудайга гана ишенип, ага ишенүү менен мамиле кылуулары камтылган. Себеби, эгер адам Кудайга ишенбей турган болсо, анда үмүт, максат, жоопкерчилик сыяктуу адамга тиешелүү ыйык сапаттар үмүтсүздүк, максатсыздык, жоопкерчиликсиздик сыяктуу сапаттарга алмашары баса белгиленип, адамдык сапаттан ажырап калуу ыктымалдуулугу айтылат. Албетте адам – бул Кудайга болгон ишеничин жалынып, жалбаруу сыяктуу аракеттер аркылуу эмес, айлана чөйрөсүндөгү курчап турган жаратылыш, жандыктарга жардамын тийгизүү аркылуу гана билдирип көрсөтө алат.

Дагы бир түрк адабиятчысы Мехмет Улужан “Ниязы Мысринин ырларында болмуш түшүнүгү” аттуу эмгегинде адам баласынын жашоосундагы эң белгилүү маселелеринин бири катары иштелип келе жаткан болмуш, аалам, адам темалары иштелген. Ниязы Мысринин ырлары толугу менен диний көз карашта жаралып, Юнус Эмренин ырларындагы тематиканы жактаган. Ааламда болуп жаткан “жаралуу, жаратуу жана жаратылуу” албетте Кудай тарабынан пайда болот. Бирок бул касиетти адам баласы да жарата алары айтылат. “Эгер адам Кудайга болгон ишенимин өнүктүрсө, адам акыл-эси аркылуу жаратмандык касиетине ээ болуп, аны андан ары өнүктүрүп башкаларга да үйрөтүүгө жөндөмдүү. Бир айырмачылык, адам бардан бар кылуу жөндөмдүүлүгүнө ээ, башкача айтканда, көз менен көрүп турган гана нерсени, болмушту алмаштыра алуусу, өзгөртүүсү, өнүктүрүүсү. Демек, адамда Кудайга болгон сүйүү сезими жашап турган учурда жаратман боло алат. Эгер адамда жаратмандык, өзгөрүү, өзгөртүү процесстери болбосо, анда ал адам катары саналбай тургандыгы ырларда тереңдетилип берилет” [5, б. 31-41].

Ал эми изилдөөчү Йылдырай Булутгун “Орхан Вели Каныктын ырларында сүйүү жана өлүм темасы” аттуу эмгегинде белгилүү түрк акыны Орхан Вели Каныктын өмүрү, чыгармачылыгы жана ыр жазуудагы өзгөчө техникалары кеңири изилденип, акындын ырларындагы; сүйүү, өлүм, балалык күндөргө болгон сагынуу сыяктуу тематикалар иликтөөгө алынган. Акын ырларында эң көп иштеген темалар сүйүү жана өлүм темасы. Айрыкча сүйүү темасын ар тараптан чагылдырып берген. Бирде сүйүүнү касиеттүү кылып көрсөтсө, бирде жийиркеничтүү кылып көрсөтөт. Албетте мунун баары адамдын өзүнө барып такалат. Сүйүүнү жараткан да адам, аны жок кылып бузган да адам, дейт акын. Ал эми өлүм темасына келгенде, өлүм –бул жашоонун аягы эмес, чыныгы, таза жашоонун башталышы боло тургандыгын баса белгилейт. Себеби, адам өлгөн соң жашоосунда кылган күнөө, жаман жорук-жосундар тазаланып жаңылануу башталары айтылат. Акын алгачкы ырларында жашоого болгон көз карашын ишенбөөчүлүк, жан дүйнөнүн боштугу сыяктуу

сезимдерди кадыр эсе көп чагылдырган. Изилдөөчүлөр акындын ыр жаратуу доорлорун экиге бөлүп карашат. Биринчиси, традициялуу ырлары, экинчиси, традициялуу эмес же жаңы көз караштагы ырлары. Акын традициялуу ырларын жараткан кезде окурмандарына азаптуу, муңдуу, жалгыз, пессимист акын катары таанылса, ал эми традициялуу эмес же жаңы көз караштагы ырларын жаратууда үмүттүү, толкунданган, жашоого кубануу менен караган акын болуп чыга келет. “Мындай ырлардын жаралып калышынын себеби, акындын жашоосу эки оор мезгилге туш келип калгандыгында” – деп белгилейт окумуштуу [6, б. 239]. “Биринчиси, Биринчи Дүйнөлүк Согуш мезгилинен кийинки оор күндөр болсо, экинчиси, Экинчи Дүйнөлүк Согуштун убагы. Айланасында болуп жаткан кыйынчылыктарды акын катардагы адамдардай эле кабыл ала алган эмес. Ал болуп жаткан көрүнүштөрдү жан дүйнөсү менен өткөрүп, адамдык сезимдерди ыр саптарына салып берип турган. Демек, адамды курчап турган чөйрө да адамды кандайдыр бир деңгээлде таасирлентип, чыгармаларда ар түрдүү тематиканын жаралуусуна түрткү болору ырларда айдан ачык көрүнүп турат” [6, б. 235-250].

Митат Дурмуш “Мелих Жевдет Андайдын ырларында жеке адамдын убакыт менен байланышы” аттуу эмгегинде М.Ж.Андайдын ырларынан; убакыттын агымы барбы? Төрөлүү, өлүү жана маңдайга жазуу деген түшүнүктөрдүн убакыт менен байланышы барбы? Адам убакытка көз каранды болбогон мейкиндикте жашай алабы? Мейкиндикти чектеп турган убакытпы? Адам убакыттын агымынан мындан да тез агым ойлоп тапса, убакытты жок кыла алабы? Агылып өтүп жаткан убакытты же адамбы? Же болбосо булардын баары жалган нерсеби? деген сыяктуу суроолорго жооп издейт. “Себеби М.Ж.Андайдын ырларынын көпчүлүгү адам жана убакыт менен тыгыз байланышта жаралган. Мисалы, “Ататүрктүн бир сааты бар эле” аттуу ырында;

“Atatürk'ün bir sözü vardı,
Yediveren gül gibi açardı,
Atatürk'ün bir atı vardı,

Etilerden beri yaşardı”- деген төрт сабында кандайдыр бир убакыттын ичинде ийгиликке жетишкен бир лидерди сүрөттөп берген. Албетте, акын бул ырына жеке адам менен убакытты байланыштырып сыйдырган” [7, б. 168].

Гөкшен Арас “Адам жана коом” илимий ишинде, түрк адабиятындагы кара сөз жана поэзиясында адам жана коом маселесин изилдөөгө алат. Чыгармалардын негизинде адамдын коомдогу алган орду, коом менен байланышы, коомго жараша өзгөрүшү ж.б. сыяктуу маселелер каралат. [8, б. 93].

Гүлтен Акын “Ырлар жөнүндө дептер” аттуу эмгегинде ХХ кылымдагы түрк акындары: Фазыл Хүснү Дааларжа, Бехчет Нижатигил, Жахит Кулеби (Dost, Kaşıpta), Нежати Жумалы (Kızıl çullu yolcu, Harbe Gidenin Şarkıları, Mayıs ayı notları, Güzel aydınlık), Жейхун Атуф Кансу (Bağbozumu sofrası, Bağimsızlık Gülü), Аттила Илхан (Ben sana mecburum, Yağmur kaçağı), Ахмет Ариф (Hasretinden prangalar eskittim, Karanfil sokağı, Hani kurşun sıkısam geçmez gecedem), Орхан Вели Канык (Bütün şiirlerinden, Meyhane), Октай Рыфат (Yaşayıp ölmek, Aşk ve avarelik üstüne şiirler, İstanbul şiiri, Aşağı yukarı), Мелих Жевдет Андай (Kahatı kaçan ağaç, Yan yana, Göçebe denizi üstünde), Эдип Жансевер (Umutsuzlar parkı), Тургут Уйар (Türkiyem, Dünyanın en güzel Arabistanı), Жемал Сүрея (Üvercinka, Bun, Göçebe), Метин Элоглу (Düklü Tencere, Sultan palamut, Horozdan korkan oğlan), Жан Южелдин, Ахмет Хашым, Ахмет Хамди Танпынар, Ахмет Мухит Дранас, Метин Алтыок, Сүрея Берфе, Барыш Бычаклылардын поэтикалык жыйнактарына талдоо жүргүзөт. [9, б. 11-199]. Мисалы, Фазыл

Хүснү Дагларжанын “Бала жана Кудай” ырлар жыйнагындагы “Бала жана Кудай” аттуу ырын ар тараптуу талдап, Адамды таанууда бала менен кудайдын ортосундагы байланышты; ишенич, коркунуч ошондой эле санаркоо сезимдерин бергени тууралуу төмөндөгүдөй оюн айтат: “Акын Фазыл Хүснү Дагларжа балалык кезинин көбүн интернатта өткөрөт. Ошол мезгилдеги ички сезиминдеги коркунуч, ишенич жана санаркоо сезимдерин кийин ырга салып, ырларында өтө көп чагылдырат” “Бала жана Кудай” ырынан мисал:

Bu eller miydi masallar arasından,
Rüyalara uzattığım bu eller miydi?
Arzu dolu, yaşamak dolu,
Bu eller miydi resimleri tutarken uyuyan?

-деген саптарында кыялындагы арзуу сезимдерин чагылдырып, балалыкка болгон сагынуу сезимин да, андан ары тереңдетип мындай ыр саптары менен элестүү берет:

Nerde babamın ölümüne ağladığım gecelerin karanlığı,
Nerde o keder ki ruhumu her an tabiata verir.
Anamın o güzel ahret inancı nerede?
Nerde, dünyanın ufuklar arası bilindiği altın devir?

Санаркоо жана сагынуу сезимдери чагылдырылган бул саптарда акын өткөндөгү балалык кезин эстеп, анын эми кайрылбас болгонуна санааркайт. Демек, бул ырда адамдын социалогиялык абалы ата-энесинен ажыраган убакты, адамдын жалгызсырап кайгыга чөмүлүп турганын чагылдырса, ал эми кайрадан кыялга батып кайра кайрылбай, болбогой турган нерселерди кыялданышы адамдын психологиялык абалын бергени эле. Сынчы Г.Акын: “Дагларжанын поэзиясында адам таануу маселеси көбүнчө сагыныч, кусалык жана санаркоо сезимдери аркылуу чагылдырылат” деген жыйынтык чыгарат [9, б. 11-13].

Г.Акын дагы бир акын Барыш Бычакчынын ырларын да талдоого алып, мисал катары “Сүйүү” аттуу ырынан үзүндү келтирет:

Ben, hiç olmasam keman olurdum,
Titrek olurdum içli olurdum.
Kentin en eski binasında,
Tavanasında, camlı bir dolapta dururdum,
senin için, senin için [9, б. 193-196].

деген ыр саптарында берилгендей, сүйгөн адамы үчүн дүйнөдөгү ордун тандайт. Сүйгөнүнүн жанында болуу үчүн же болбосо сүйгөнүн көрүп туруу үчүн, ал, адамдык түрүн өзгөртүп, буюм т.а. скрипканы тандайт. “Сүйүүдөн көзүн май басып, адам болуп жашоонун ордуна башка бирөө үчүн өзүнүн кебетесин да өзгөртүүгө даяр экендиги чагылдырылат. Демек бул ыр саптарында адамдын ашыкча кыялдануусу берилип, пендечилик абалы сүрөттөлөт. Ички сезими ичтен суурулуп, ыр аркылуу агылып, кайрадан адамдарга жеткирилип жаткандыгы адамды таанууда поэзия өз тереңдүүлүгүн көрсөтүп жаткандыгында” [9, б. 193-196].

Доган Аксан тээ диван акындарынан баштап, азыркы мезгилдеги диалог түрүндө жазган бир топ: Шейх Гарип, Ейүбоглу, Недим, Фузули, Нежати, Наби, Баки, Намык Кемал, Эмрах, Каражаоглан, Тевфик Фикрет, Мехмет Акиф, Жемал Сүрейя, Жахит Сыткы Таранжы, Орхан Вели Канык, Фазыл Хүснү Дагларжа сыяктуу акындардын ырларына талдоо жүргүзүп, түрк акындарынын ырларынан адамды таануу, адамды тарбиялоо мазмунундагы ойлорду табат. Ушул типтеги ырларга Доган Аксан: “Табигый, жасалмасыз, жан дүйнөнү жиреп чыккан, диалог түрүндө жазылган ырлар” деген мүнөздөмө берип, мисалга Тевфик

Фикреттин “Оорулуу бала” ырын келтирет да, анын тек гана сүйлөө, бирөөгө кайрылуу менен чектелбей, кайра жооп иретинде т.а. диолог иретинде жазылганын белгилейт [10, б. 237]. “Адам баласынын сезиминде жашаган эң жеңил да, оор да, терең да, тайыз да жактарын поэзиядан табууга болот” – деп Доган Аксан ырастагандай, кандай гана убакта болбосун, поэзия адамды таанууда эң негизги булактардан болуп саналат.

Колдонулган адабияттар:

1. Аксан, Доган. Поэзия тили жана түрк поэзиясы. 2-басылышы. Анкара 1995
- 2-справочник: Эски түрк адабияты, 2-бас. Анкара, 2003. 542 б.
3. Аксан, Доган. Республика доорунан азыркы учурга чейинки мисалдар менен поэзияны талдоо. Ан., 2004. 697.
4. Жолбор, Кадыр. Erzincan University Journal of Social Sciences Institute (Erzsosde) XI-I: 155-166 [2018]
5. Улукан, Мехмет. Ниязи-и Мисринин ырларында бар түшүнүгү, том: 19, саны: 1, бет: 31-41, Элазыг-2009
6. Булут, Ыылдырай. Академиялык социалдык изилдөөлөр журналы, Жыл: 4, саны: 24, 2016-ж. 235-250 «Проф. Др. Ибрахим Каваздын атайын чыгарылышы»
7. Дурмус, Митат. Мелих Жевдет Андайдын ырларындагы жеке субъектин эс тутум бар болушунун алкагында убакыт темасы. Стамбул 2004. 249.
8. Арас, Гөксен. Academic Perspective журналы. №44, Жалал-Абад, Кыргызстан 2014 – 157 б.
9. Акын, Гүлтен. Поэзия боюнча жазуулар. Ист., 1996. 487.
10. Акүз, Кенан. Түрк поэзиясынын антологиясы. Ан., 1985. 337.

References:

1. Aksan, Dogan. Poetry Language and Turkish Poetry Language. 2nd edition. Ankara 1995
- 2nd Handbook: Old Turkish Literature, 2nd ed. Ankara, 2003. 542 p.
3. Aksan, Dogan. Poetry analysis with examples from the Republican period to the present. An., 2004. 697.
4. Tiger, Kadir. Erzincan University Journal of Social Sciences Institute (Erzsosde) XI-I: 155-166 [2018]
5. Ulucan, Mehmet. The understanding of existence in Niyâzî-i misrî's poems, vol: 19, issue: 1, page: 31-41, Elazig-2009
6. Cloud, Yildiray. Journal of Academic Social Research, Year: 4, Issue: 24, March 2016, p. 235-250 “Prof. Dr. İbrahim Kavaz Special Issue”
7. Durmus, Mitat. The theme of time in the context of the memory existence of the individual subject in Melih Cevdet Anday's poems. Istanbul 2004. 249.
8. Aras, Goksen. Journal of Academic Perspective. Number 44, Jalalabad, Kyrgyzstan 2014. –157 p.
9. Akın, Gulden. Notes on poetry. Ist., 1996. 487.
10. Akyuz, Kenan. Turkish poetry anthology. An., 1985. 337.